

РОЗДІЛ 1. МОВОЗНАВЧІ СТУДІЇ

УДК 811.161.2'271.12

Єрмоленко С. Я.

ЦІННІСНИЙ КРИТЕРІЙ КОДИФІКАЦІЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ НОРМИ

*У статті уточнено зміст лінгвістичних термінів **нормування** і **кодифікація**, розкрито специфіку кодифікації сучасної лексичної норми в тлумачних словниках через використання цитат із художніх та інших текстів, що фіксують зміни лексичної норми як факти історії української літературної мови; визначено диференційні ознаки символічної і прагматичної норми.*

Ключові слова: *нормування, кодифікація, ціннісний критерій кодифікації, лексична норма, тлумачний словник, ілюстративний матеріал, літературний стандарт.*

*В статье уточняется содержание лингвистических терминов **нормирование** и **кодификация**; определена специфика кодификации современной лексической нормы в толковом словаре в связи с использованием цитат из художественных текстов, фиксирующих изменения лексической нормы как факты истории литературного языка; указано на различие символической и прагматической нормы.*

Ключевые слова: *нормирование, кодификация, ценностный критерий кодификации, лексическая норма, толковый словарь, иллюстрации из художественных текстов, литературный стандарт.*

*The article further defines the meaning of the linguistic terms **norm** and **codification**, explains how the current lexical norm is codified in definition dictionaries using quotes from literary works which reflect the changes in the lexical norm as events in the history of the literary language; points out the difference between symbolic and pragmatic norm.*

Key words: *norm, codification, value criteria for codification, lexical norm, definition dictionary, examples from literary texts, literary standard.*

Термін *кодифікація* пов'язаний із латинським словом *codex*, одне із значень якого 'книга'. Саме в книзі, точніше – в книгах, систематизовано, об'єднано правила, закони, що «регулюють певну галузь суспільних відносин» [7, с. 336]. Але крім юридичної сфери, слово *кодифікація* функціонує також як лінгвістичний термін, який означає «встановлення й офіційне визнання літературної норми, зафіксованої в граматиках, словниках, довідниках» [3, с. 77]. Саме на фіксації мовної норми у словниках, граматиках, довідниках, що виконують роль мовних кодексів, наголошено в наведеному тлумаченні. Проте іноді кодифікацію тлумачать як «процес вироблення норм літературної мови» [1, с. 295], іншими словами, як нормування мови. А втім, між термінами *нормування* й *кодифікація* є різниця: перший стосується 'процесу вироблення в мовній практиці й усталення певних норм – фонетичних, лексичних, граматичних, стилістичних', а другий – фіксації цих норм у словниках, граматиках, довідниках. Ці опрацьовані лінгвістами мовні джерела здебільшого фіксують символічну мовну норму.

У сучасній мовній практиці конкурують символічна і прагматична літературна норма. Поняття символічної норми співвідносять з ідеальним звуковим і графічним образом української мови. Історія створення словників і підручників пов'язана з кодифікацією символічної, ідеальної норми, до якої має прагнути, на думку авторів названих лінгвістичних джерел, мовна практика. У зв'язку з цим існує постійна проблема визначення критеріїв мовної норми, тобто залежність її від мовної практики соціуму (індуктивний шлях) чи від дедуктивно встановлених лінгвістами правил.

Сьогодні маємо змогу послуговуватися різними словниками, граматичними описами української мови, довідковою літературою з культури мови. В усіх цих друкованих джерелах спостерігаємо відмінності щодо фіксації мовних фактів, хитання в оцінці тієї чи тієї мовної норми. Якщо донедавна критерій найвищої оцінки мала кодифікація норми в академічних словниках, то сьогодні ця оцінка нейтралізована, по-перше, через практичну недоступність для масового користувача паперової версії, зокрема, тлумачного словника, по-друге, через різне бачення ідеального нормативного словника сучасної української мови. Лінгвісти дискутують щодо реєстру словника, джерел ілюстративного матеріалу, вибору тлумачних формул тощо. Бажану повноту словникового реєстру й відповідного тлумачення слів досягають не лише залученням до ілюстративної частини тлумачного лексикону літературно-художніх, публіцистичних, офіційно-ділових текстів, а й текстів релігійного стилю, а також відображеного в інтернет-мережах розмовного стилю.

Академічний тлумачний словник закономірно орієнтується в доборі ілюстративного матеріалу для кодифікації одиниць лексичної, граматичної, стилістичної норми на мову класичної літератури. Однак,

дотримуючись вимоги подавати повний контекст для розкриття значення слова, укладачі натрапляють на труднощі: ілюстрація розкриває значення реєстрового слова, проте містить лексику, яка не відповідає сучасній лексичній чи граматичній нормі й не потрапляє до реєстру. У таких випадках прийнято подавати в дужках нормативну форму, проте це правило часто порушують. З одного боку, таке порушення не стосується основної інформації про реєстрове слово й може бути проігнороване, а з іншого боку, воно засвідчує, що в сучасному словнику, орієнтованому на ціннісний критерій класичної художньої літератури, має бути врахована динамічна стабільність літературної норми. Саме уточнення відмінностей сучасного слововживання, семантичне й стилістичне відтінювання слів дає вдячний матеріал для вивчення історії літературної мови.

Інтелектуальне життя нації не можна уявити без існування виробленої, відшліфованої в процесі мовної практики літературної мови. Українські письменники, творці інтелектуальних скарбів народу відстоювали думку про потребу єдиної літературної мови. Основу такої мови бачив Іван Франко у певному типі мови, «яка на величезному просторі від Харкова до Кам'янця-Подільського виявляла таку однорідність, такий брак різкіших відмін, який вповні відповідав українському національному типові, також «вимішаному» і вирівняному в цілій масі, як мало котрий подібний тип у світі. І от кожний, галичанин чи українець, хто бажає друкованим словом промовити до найбільшої маси українського народу, мусить уживати мови тої найбільшої маси, а до того мови, виробленої найбільшим числом талановитих та популярних письменників» [9, с. 206]. Письменник не міг стояти осторонь тих мовних дискусій, які розгорілися в кінці XIX – на початку XX ст. у зв'язку з існуванням на той час східноукраїнської і західноукраїнської літературно-мовних традицій. Докладаючи зусиль до формування загальноукраїнської літературної мови, І. Я. Франко «виявив у мовно-літературній суперечці демократичний, широкий підхід, ту далекоглядність, що мала на меті зрештою досягти уніфікації, звести воедино народжуване в мовній практиці різних регіонів, а тим самим зблизити варіантні норми, якщо не подолати, то принаймні применшити відмінності культурно-етнічного характеру» [5, с. 410].

Сучасні дослідники, вивчаючи писемно-книжні джерела української мови минулих століть, простежують шляхи формування літературної норми. Наприклад, вивчаючи джерела і соціокультурні чинники формування західноукраїнського варіанта літературної мови кінця XIX – початку XX ст., Л. Ткач обґрунтовує розвиток і становлення на західноукраїнських землях галицько-буковинського койне кінця XIX – початку XX ст., – наддіалектного утворення, «в якому поєдналися традиції мовлення української освіченої верстви, що формувалися принаймні від кінця XVI ст., народнорозмовне мовлення у його різноманітних діалектних виявах, а також елементи новоутворюваних соціолектів, що відображали професійне розгалуження соціолексем української мови» [8, с. 355]. Дослідниця не погоджується з тезою про діалектну основу західноукраїнського варіанта літературної мови і бачить у цьому писемно-літературному різновиді ознаки наддіалектного утворення – соціолекту освічених людей, які зберігали в своїй мовній практиці традиції давньої української мови. Фіксуючи в галицько-буковинському койне слова, які засвідчують «зв'язок сучасної української мови з тією мовою, якою на українських землях велася офіційно-ділова документація за часів Великого князівства Литовського, гетьманських канцелярій XVII-XVIII ст.», Л. Ткач як приклад наводить слово *ключ*, уживане у творах Івана Франка, Юрія Федьковича у значенні 'декілька сіл чи хуторів, які становлять одну громаду чи маєток' [8, с. 128]. Авторка зауважує, що Словник української мови в 11-ти томах не фіксує цього значення, на відміну від словника за редакцією Б. Грінченка, у якому слово *ключ* із згаданим значенням є в словниковому реєстрі. Проте наведений приклад підтверджує думку про історичну змінність лексичної норми, а також про часову і просторову глибину норми [4], яка не може бути реалізована в тлумачному словнику сучасної української мови. Складна лексикографічна проблема полягає у визначенні міри фіксування в сучасному словнику тих лексичних одиниць, які пов'язані з назвами історичних реалій, тобто уведення до реєстру історизмів, застарілої лексики як фактів історії літературної мови.

Кодифікація лексичної норми в нормативному словнику відбиває характер сучасної мовної практики і не може охоплювати лексикон певних історичних зрізів української літературної мови. Критикуючи радянську лексикографічну й редакторську практику «недопущення небажаних, «галицьких» слів до текстів періодичних видань та книжок, що їх видавали в радянській Україні», Л. Ткач уважає, що через цю практику «такі слова поступово ставали чужими для мовної свідомості нових поколінь українців» [8, с. 356–357]. Наведене твердження суперечить основному принципові створення нормативного словника: словник лише кодифікує наявну літературну норму, що усталилася в мовному вжитку, а не робить нормативним те чи те конкретне слововживання. Сама фіксація слова в словнику не переводить його в розряд загальноновживаного, особливо тоді, коли йдеться про назву зниклої реалії.

Сучасні лексикографи, дотримуючись ціннісного критерію слововживання видатного майстра слова, через систему стилістичних ремарок, використання додаткової інформації, поданої в дужках, поєднують нормативний принцип словника з відтворенням традицій української літературної мови, засвідчують часову глибину літературної норми.

Від Івана Котляревського і до кінця ХХ ст. українська мова зберігає ті характерні ознаки літературного стандарту, які, по-перше, вирізняють її з-поміж інших літературних мов, по-друге, відрізняють саме цей часовий відтинок (понад два століття!) від попередніх сторіч писемно-літературної практики. Такий тривалий історичний період спричиняється до неоднозначного трактування мовно-художньої практики Івана Котляревського. Наприклад, академік Юрій Шевельов, протиставляючи мову творів Тараса Шевченка мові «Енеїди» Івана Котляревського, пише: «У тому сенсі, як ми тепер говоримо про українську мову, «Енеїда» не була написана українською мовою. Якщо вживати сучасної термінології, вона була написана суржи́ком. Коли Шевченко яких шість років пізніше охрестив «Енеїду» «сміховиною на московський шталт», він міг стосувати це і до жанрових особливостей поеми і до її мови. 1861 р. Панько Куліш поставив виразні крапки над *i*. У його оцінці Котляревський був винен у спотворенні українського життя, а «українське слово він перековерзує» («Чого стоїть Шевченко яко поет народній»). Слова *суржик* ще не було в його лексиконі. Але під Кулішевим «пере коверзуванням» ховається той самий зміст, який ми тепер називаємо суржи́ком» [10, с. 5].

В оцінці Юрієм Шевельовим мови Івана Котляревського помічаємо перенесення структурних (насамперед лексичних) ознак сучасної української літературної мови на минулий історичний період, коли відбувалося становлення нової української літературної мови. Очевидно, по-різному сприймали сучасники мову Івана Котляревського. Оцінка і Паньком Кулішем, і Тарасом Шевченком «Енеїди» залежала від інших естетичних настанов письменників, які жили в іншу епоху й усвідомлювали інші шляхи розвитку української літератури. Але незаперечний той факт, що українська мова творів Івана Котляревського привернула увагу читачів до нових тем, життєвих ситуацій, причому не лише побутових, а й глибоко ментальних, духовних (у підтексті «Енеїди» прочитуємо наслідки історичних подій, які змінили становище козацької держави в Європі). Завуальовану ідею української мови («*но тільки щоб троянське плем'я удержало на вічне врем'я імення, мову, віру, вид*»), напевно, прочитували сучасники Івана Котляревського, і зміст подібних афористичних висловів був для читачів важливіший, ніж використання автором старослов'янізму *врем'я*, широковживаного в старій українській мові XIV–XVII ст., але кодифікованого не в українській, а в російській літературній мові. Отже, постає питання, чи подавати в сучасному нормативному словнику факти історії української літературної мови, якщо подавати, то якою мірою і в яких формах. Форма стилістичного ремаркування застосовна не лише до часових, а й до просторових відмін літературної мови. Стилістичні ремарки стосуються функційно обмежених слів, уживаних у мовній практиці письменників.

Якщо розглядати ілюстративний матеріал словників і підручників сучасної літературної мови з погляду його «сучасності» для нинішнього мовця, то маємо зауважити, що фонетика, морфологія, словотвір, синтаксис виявляються найстійкішими, найбільш стабільними, тоді як лексика насамперед реагує на суспільні зміни, відбиваючи невпинний плин життя. Отже, поділ слів на активну і пасивну лексику особливо важливий ціннісний критерій кодифікації лексичної літературної норми. Оскільки літературна мова обслуговує різні сфери освіти, науки, культури, державного управління, то її лексичний склад становить відкриту систему: жоден словник одночасно не може охопити всі галузі людського пізнання; тому й існують як окремі відгалуження сучасної мови спеціальні мови різних галузей знань, спеціальні термінологічні словники, що концептуалізують, систематизують ці знання.

Сучасна літературна мова не може обійтися без термінології; термінологічні назви входять до нашого побуту, щоденної мовної практики. Щоправда, їхнє загальноживане значення відрізняється від спеціального, наукового, тому й перед лексикографами постає завдання диференціювати наукове тлумачення термінологічної назви в спеціальному словнику й тлумачення терміна в загальномовному тлумачному лексиконі.

Оцінка шляхів поповнення словника сучасної літературної мови торкається питання самоідентифікації українців, визначення особливостей національного світосприймання. Цікаві міркування про збагачення словника висловлював Л. А. Булаховський: «Збагачення мови новими словами – одна з важливих рис її розвитку, і в цьому напрямку справді йде розвиток літературних мов. Але безперечною помилкою було б ...намагатися за всяку ціну збільшувати це багатство призибуванням всього, що в цьому відношенні дають різні діалекти, з тим щоб зараз же пустити це в літературний обіг» [2, с. 466]. На думку вченого, штучно збільшувати словник, створювати термінологію за відсутності відповідних галузей знань, тобто вигадувати терміни, не культивовані в мовному вжитку, – така практика «живою і корисною не буде» [2, с. 466].

Критерій загальноприйнятості, або традиційності, належить до *зовнішніх*, позамовних *критеріїв* літературної норми. Він детермінований потребою суспільства мати спільний засіб порозуміння, засіб установлення контактів, збереження й передавання інформації, розвитку думки в усіх сферах пізнання. Цьому сприяють суспільно-економічні умови об'єднання нації, окреслення території, на якій відбувається консолідація. Власне, цей зовнішній критерій об'єднує виокремлені дослідниками: а) культурно-історичний критерій (він визначальний на початку формування літературної мови як соціально престижного різновиду національної мови); б) критерій мовної традиції; в) критерій поширеності, або

статистичний критерій; г) критерій загально визнаних зразків, до яких належить мовна практика авторитетних письменників [6, с. 100]. До зовнішніх критеріїв літературної норми зараховуємо й естетичний критерій, співвідносний із художньо-мовною практикою письменників, а в новітні часи – мотивований впливом авторитетних засобів масової комунікації. Неважко помітити, що в зовнішніх критеріях преважує компонент оцінки, оскільки поняття визнаних зразків, мовної традиції містить обов'язковий аксіологічний зміст.

Внутрішні критерії літературної норми – її відповідність системі, структурній організації мови, зумовленість внутрішньомовними законами розвитку. Найближчий до критерію відповідності мовній системі формально-логічний критерій [6, с. 100–103], однак через специфіку дії мовних законів його застосування не позбавлене елементів суб'єктивної оцінки. Отже, між зовнішніми і внутрішніми критеріями літературної норми немає неперехідної межі. Вони взаємодіють між собою, і в різні періоди функціонування літературної мови одні з цих критеріїв актуалізуються, набувають першорядного значення, інші – відходять на другий план.

Зауважимо, що літературна норма в усіх сучасних розвинених національних мовах має гетерогенний характер, що спричинено зменшенням впливу територіального критерію формування літературної норми й актуалізацією культурно-історичного, традиційного критерію, а також зростанням ролі міжмовного контактування в інформаційну добу. Гетерогенність сучасної літературної норми простежується на всіх рівнях мовної структури, однак найпоказовіша вона на лексичному рівні, коли в мові побутують рівноправні варіанти на зразок *поїзд – потяг, відтермінувати поїздку – перенести візит, уряд – Кабінет міністрів, роздуми – розмисли*. За кожним із варіантних слововживань стоїть певна мовна традиція, зв'язок із конкретним народнорозмовним джерелом (усно-розмовною практикою), з різними тенденціями писемно-книжного спілкування. Наявність варіантів передбачає можливість вибору й водночас його обґрунтування в сучасній кодифікаційній діяльності.

У ставленні до літературної норми простежуються різні тенденції: усвідомлення її *обов'язковості* на тлі сучасних процесів розхитування норми; *ліберальне ставлення* до новацій у сфері літературної норми; *хаотичне використання* мовних правил, яке може бути свідомим порушенням мовної норми як засіб епатажності, привертання уваги до висловленого, і неусвідомлене порушення літературної норми, тобто незнання цієї норми. Перша тенденція певною мірою пов'язана з консерватизмом у ставленні до норми, зокрема, з пуризмом, коли, наприклад, замість іншомовних запозичень пропонуються засоби вираження, створені на основі структурних ресурсів власної мови. Друга тенденція означає ліберальне ставлення до потоку іншомовних запозичень, прийняття новацій, які пропонує мовна практика як варіанти вже усталеної норми. Третя тенденція засвідчує стан хаосу в мовокористуванні, надто коли враховувати функціонування текстів в Інтернеті, причому як оригінальних, так і перекладних.

Сучасна літературна норма в її мовно-узусному функціонуванні детермінована тими активними процесами, які відбуваються в мові ЗМІ, або в засобах масової комунікації. Масовість, здатність швидко реагувати на зміни в сучасному слововживанні роблять мову цієї суспільної сфери ціннісним критерієм кодифікації літературної норми в лексикографічних та інших лінгвістичних джерелах. У засобах масової комунікації репрезентовано писемну й усну форми спілкування. Цей чинник робить їх всеохопними і щодо трансформації в них функційних стилів літературної мови.

У різні історичні періоди процеси нормування і кодифікації супроводжувалися активізацією варіантів, тобто періоди відносної стійкості, стабільності норми чергуються з періодами динаміки, збільшенням кількості варіантів. Якщо орфографічна, частково граматична норма проходять більш-менш регулярну перевірку в орфографічних словниках, то кодифікація лексичної норми відбувається складніше, надто за умов збільшення кількості й інтенсивності іншомовних запозичень в усі стилі української мови.

Яким має бути літературний стандарт? Які критерії становлення літературного стандарту? Чим забезпечується утвердження в суспільстві єдиної літературної норми? Наскільки дієвими в історії розвитку національної культури є форми кодифікації літературної норми? Ставлення до літературного стандарту, або кодифікованої літературної мови як соціально престижної форми національної мови, змінюється залежно від освіти, територіального походження мовців, їхнього професійного, культурного рівня, соціального статусу. У ставленні до проблеми доцільності, потрібності кодифікації літературної норми домінуючу роль відіграє ціннісний критерій як вияв освітнього, загальнокультурного рівня мовців, які сприймають мову не лише як засіб спілкування, а як важливий чинник розвитку національної культури й утвердження мовної ідентичності українців.

Література:

1. Бирик С. П. Словник іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання / Бирик С. П., Сютя Г. М. – Х. : Фоліо, 2006. – 623 с.
2. Булаховський Л. А. Виникнення і розвиток літературних мов // Булаховський Л. А. Вибрані праці в 5-ти томах / Л. А. Булаховський. – К. : Наук. думка, 1975. – Т. 1. – С. 321–470.

3. Єрмоленко С. Я. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Тодор О. Г. ; за ред. С. Я. Єрмоленко. – К. : Либідь, 2001. – 223 с.
4. Єрмоленко С. Я. Часова і просторова глибина норми / С. Я. Єрмоленко // Вісник Луганського державного педагогічного університету ім. Т. Шевченка. – Луганськ : Альма-матер, 2001. – №3. – С. 29–34.
5. Кононенко В. І. Мова. Культура. Стиль : збірник статей / Кононенко В. І. – Київ ; Івано-Франківськ, 2002. – 460 с.
6. Пилинський М. М. Мовна норма і стиль / Пилинський М. М. – К. : Наук. думка, 1976. – 287 с.
7. Словник іншомовних слів / [за ред. акад. О. С. Мельничука]. – К. : Головна редакція УРЕ, 1974. – 775 с.
8. Ткач Л. Українська літературна мова на Буковині в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Частина 2: Джерела і соціокультурні чинники розвитку / Ткач Л. – Чернівці, 2007. – 704 с.
9. Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах / Франко І. Я. – К., 1982. – Т. 37. – 619 с.
10. Шевельов Ю. Критика поетичним словом: Молодий Шевченко визначає своє місце в історії літератури та дещо про «білі плями» / Юрій Шевельов // Світи Тараса Шевченка : зб. статей до 175-річчя з дня народження поета. – Нью-Йорк, 1991. – С. 1–19.